

ТҮРЭЛ АРАДУУДАЙ ТҮНӨӨ НЭГЭН

ТОЛИНУУД ТУХАЙ

Нэгэ багаханшые наа, сүлөө сагай гарабал, толи (словарь) уншаха дуратай хүм. Толи уншажа байхада, ухаан бодолшни баяжадаг, уран үгыншни нөөсэ үргэдэдэг гэжэ ханагшаб. Тээд олонхи хүнүүд «толи гээшые яажа уншадаг юм, тэндэ һонирхожо уншаха ямар юумэн байгаа юм, «а»-наа эхилээд лэ, «я» хүрэтэр һубарюулһан хоһон үгэнүүд ааб даа» гэжэ хэлэхэ байха.

Зүгөөр тэрэнь дан тиимэ бэшэл даа. Дэлхэй дээрэ олон янзын толинууд байдаг гээшэ. Тайлбари толи, орфографическа толи, нютаг хэлэнүүдэй үгэнүүдэй толи, тогтомог холбоо үгэнүүдэй толи, нэгэ үндэһэтэй үгэнүүдэй толи, синонимуудай, омонимуудай, антонимуудай толинууд, 2-3-4-5 хэлэнүүдэй толинууд гэхэ мэтэ олон ааб даа.

Буряад хэлэн, буряад хэлэндэ ородог үгын баялиг гээшэ монгол хэлэнүүдэй нэгэн болоно. Энэ ехэ бүлын бүридэлдэ монгол, хальмаг, буряад, могоол, могоор, дагуур, дунсянь, баоань, уйгар, кидань гэхэ мэтэ хэлэнүүд ородог. Түүхын гүн руу үшөө саашаа шөлжэн оробол, монгол хэлэтэ арадуудай мур сараае манай ээрын эхилхэнээ бүри урид олохоор байдаг. Эрдэмтэдэй һүүлэй үеын шэнжэлгэнүүдэй ёһоор манай ээрын эхилхэ багаар гү, али бүри уридшые ажаһууһан сяньби, тоба(табгачи), жуань-жуань гэхэ мэтэ арадууд монгол хэлэ бэшэгтэй байһан юм гэжэ тодоруулагданхай.

XI-XII зуун жэлэй үеэр олдоһон, императорнуудай хүүрнүүдые бүглэһэн шулуунууд дээрэ һиилэһэн кидань бэшэг Хитадта, Үбэр Монголдо байдаг юм. Тэрэ бэшэг тухай Ю. Б. Кнорозов иигэжэ бэшэнэ: «Высокая оригинальная культура киданей остается почти неизвестной. Кидани пользовались письмом, внешне сходным с китайским, но построенным на совершенно иных принципах. До сих пор попытки дешифровки киданьского письма не увенчались

успехом».

Харин Б. С. Стариков, Б. М. Надеяев гэгшэд энэ бэшэг тухай иймэ тобшолол хэһэн байха юм: «Анализ глосе, проведенный с учетом ранее опубликованных наблюдений ряда исследователей, структура киданьского предложения, а также, расшифровки отдельных блоков, полученные в ходе данной работы, позволяют сделать вывод с большой степенью вероятности о принадлежности киданьского языка к монгольской группе языков, и следовательно, более обоснованно поддержать точку зрения, высказанную рядом ученых (Иакинф, Палладий, П. С. Попов, О. М. Ковалевский, Г. Д. Санжеев, П. Пеллио, Б. Котвич, Л. Амбис, Д. Тамура, Л. Лигети).

Кидань бэшэгэй зарим хубиень оршуулаад үзэхэдэнь, тэндэнь «зуу», «наран», «туулай» гэхэ мэтэ нийтэ монгол үгэнүүд гаража ерэхэн байна. Эгээл тиимэхээ эрдэмтэд кидань бэшэгыг монгол хэлэнүүдэй тоодо оруулаа бшуу.

Мүнөө үедэ ажаһууһан монгол арадуудай олонхинь Хитадай Арадай Республикада байдаг юм. Тэдэнэй тоо хамта дээрээ 2 миллион гаран хүн болодог. Жэшэнь, тэдэнэр Үбэр Монголой бүхы аймагуудта ажаһуудаг байна. Хүлэн Буйрай аймагта бурядууд, барганар, Шэнэ барга, Зүүн барга, Хуушан барга, Солон гэхэ мэтэ хошуунуудта, хорчинууд Зүүн, Баруун Хорчин хошуунуудта, джалайдууд Джалайд хошуунда, Джеримэй аймагта хорчинууд Джарут, Найман, Хүрээ гэхэ мэтэ хошуунуудта, Джоудасай аймагта бааринууд, ара хорчинууд, огнюдууд, хэшигтэн, харачинууд, түмэдүүд байрладаг юм. Шилин голдо үзэмчинүүд, хучидууд, абага, абаганар, сүнидүүд, Чахарай аймагта чохарнууд, Улаанцабай аймагта урадууд, дүрбэн хүхэд, дархан-мянганууд, Ехэ чжоусай аймагта ордосууд, Баян-нуурай аймагта Алаша, Эдзин хошуунуудта монголнууд, Хэйлунцзянда дүрбэдүүд, горлосууд, Цзилиндэ горлосууд, Ляониндэ түмэдүүд, Цинхайда Хүхэ нуурай монголнууд, Синьцзян-Уйгарай автономно райондо торгудууд, хошуудууд, элюудүүд, чохарнууд, Ганьсуда шара уйгарнууд,

Хэйлунцзянда дагуурнууд, Цинхайда монгоорнууд гэхэ гү, али сагаан монголнууд, Ганьсуда дунсянууд, мүн баһа тэндэ баоаньнууд ажаһуудаг.

Эдэ бүхы монгол хэлэтэ арадууд Чингис хаанай үедэ Монгол Ехэ Уласай зүүн хилые хамгаалхын тула иишэ асарагдаһан байна.

Тэрэ гэхэн сагнаа хойшо нүүжэ ерэхэн зарим монгол арадууд хэлээ мартанан, нүгөө зариманиинь газар ажалтай болоһон, түүрэг хэлэндэ ороһон, мусульман шажанда шүтэжэ эхилхэн байха юм. Тиигэбэ яабашье Үбэр Монголой ехэнхи монголшууд түрэл хэлээ алдаагүй, мүнөө болотор буддын шажанда мүргэнөөр байдаг. Мүн мүнөөнэй Афганистанай газар дээрэ монгол арадуудай таһардаһан болохо могоолнууд ажаһуудаг юм. Тэдэнэр мүнөө үедэ түрэл монгол хэлээ мартажа байнхай. Теэд тиигэншьегүй яахань даа! Тэдэ монголшууд олон зуугаад жэлэй саада тээ Чингис хааниие дахажа, түрэл нютагнаа таһаран, тэрэ холо нютагжан һуурижаа бшуу.

Монгол хэлэтэ түрэл арадуудтаяа танилсаа хадаа, тэдэнэй хэлэнэй баялиг дээрэ нэгэ бага тогтоё даа. Үбэр Монголой монголшуудай хэлэн һаяын саг болотор тон һайнаар шэнжэлэгдээгүй байһан юм. 1905 ондо А. Д. Руднев дүрбэд-бэйсэ, ара-хорчин, горлос, түмэд, ордос гэгшэдэй хэлэнүүдые буулган бэшэжэ абаад, шэнжэлхэн байна. Тэрэнэй һүүлээр монгол хэлэнүүдые Г. Н. Потанин, А. Мостаэрт, Г. И. Рамстедт, Б. Я. Владимирцов, А. О. Ивановский, А. Смедт, Г. Д. Санжеев, Г. П. Сердюченко, Б. Х. Тодаева, Цэнгэлтэй болон бусад шудалан үзэхэн гээшэ.

Үбэр Монголда ажаһуудаг монголшууд хуушан монгол үзэг бэшэгтэй юм. Монголшууд хуушан монгол үзэг бэшэгыг XII-XIII зуун жэлнүүдтэ уйгарнуудаар дамжуулан, согдийцуудһаа халан абаһан байна.

Хитадай Арадай Республикын байгуулагдажа, Үбэр Монголой автономи абахада, 1950-яад онһоо эхилжэ, Үбэр Монголда ажаһуудаг монголшуудай хэлэ бэшэг шудалалга үргэнөөр ябуулагдажа эхилгээ һэн. Тиигэжэ дагуур, дунсянь,

баоань, монгор, монгол, ойрад хэлэнүүд гүнзэгийгөөр судалагдахан байна. Мүн эрдэмтэд хэлэ судалхааа гадуур, тэдэ арадуудай аман зохёол, ёһо заншал, соёл болбосорол шэнжэлэн үзэһэн юм.

Буряад арадай хэлэнэй баялигай ехэнхи хубинь Үбэр Монголдо ажаһуудаг хорчинуудай, джалайдуудай, наймануудай, ара-хорчинуудай, бааринуудай, хэшигтэнэй, абга, абганарай, хүчидэй, үзэмчинэй, сүнидэй, чажарнуудай хэлэнтэй адли юм. Илгаань гэхэдэ, түүрэг-манжа хэлэнүүдэй нүлөөн доро буряад хэлэндэ бүрилдэһэн «п» абьяан болоно.

Монгол хэлэтэ арадууд гансал хэлэнэйнгээ талаар адли бэшэ, харин ёһо заншалайнгаа, соёл болбосоролойнгоо, шажан мүргэлэйнгөө талаар баһал адли юм. Тээд тиигэншьегүй яяхань даа! Анхан сагта нэгэ ехэ арад байһан Монгол Ехэ Уласай арадууд олон зуугаад жэлэй туршада ондоо арадуудтай хаяа хадхан ажаһуубашье, түрэл арадайнгаа түхэл шарайе алдаагүйнь тон найшаамаар байна. Жэшэнь, ара хорчинуудай ёһо заншал абажа харабал, буряадайхитай яаха аргагүй адли юм: “Галдаа уһа адхахагүй”, “Галаа хараахагүй”, “Галдаа нохойн, гахайн бааһа оруулхагүй”, “Галдаа шонын бариһан малай мяха, үхэһэн малай мяха шарахагүй”, “Гал дотороо нёлбохогүй”, “Үнэһэ хүнэй урдаһаа хаяхагүй”, “Хүнэй урдаһаа хоһон һуулга абажа гарахагүй”, “Хүнэй гэртэ ташуур барижа орохогүй”, “Үүлэ бороотой үдэр һү сагаагаа газаашань хүндэ үгэхгүй”, “Зогсоод хоол эдихгүй”, “Хара уһа һамархагүй”, “Хоһон үлгы хүдэлгэжэ наадахагүй”, “Хулгана үдэр хүндэ юумэ үгэхгүй”, “Хонин үдэр хони, ямаа хүндэ үгэхгүй, үхэр, морин үдэр үхэр, мори хүндэ үгэхгүй” гэжэ мэтэ. Энэ дээрэ хэлэгдэһэн ара хорчинуудай ёһо заншалнууд бүхы монголшуудай ёһо заншалнуудтай адли ха юм даа.

Баруун абга хошунай абганарай ёһо заншалнуудые абажа харабал, тэдэнь баһал ниитэ монголой удхатай юм. «Аба, эжынгээ нэрэ хэлэхгүй», «Аба, эжынгээ хажууда тамхи татахагүй», «Унтаха толгойгоо бурхан тээшэ харуулжа

унтаха» «Хүнэй үхэбэл, долоон, хорин нэгэн хоног тэрэ айлда орохогүй гэхэ мэтэ.

Буряад-монгол хэлэнэй баялигыг шудалха хэрэгтэ А. Бобровников, Д. Банзаров, К. Голстунский, О. Ковалевский, Г. Цыбиков, Ц. Жамцарано Б. Барадин, А. Орлов, И. Подгорбунский, А. Позднеев, Г. Потанин, А. Руднев, Я. Шмидт, Б. Я. Владимирцов гэгшэд революциин урда, харин хойто тээн Д. Абашеев, Д. Алексеев, Д. Амоголонов, Ц. Цыдендамбаев, Э. Раднаев, И. Бураев, Ц. Цыдыпов, Л. Шагдаров, Д. Дамдинов, Н. Дугарова, У-Ж. Дондуков, Г. Санжеев болон бусад ехэ хубитаяа орууланхай.

Жэшээн, һүүлэй үедэ хэлэ бэшэгэй эрдэмтэд Ц. Будаев, Н. Дугаров, Ш-Н. Цыденжапов гэгшэд хэдэн һонирхолтой толинуудыг хэблүүлэн гарганхай.

Мүн 1992 ондо буряад ороной һурагшадта зорюулагдажа «Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи» эгээл түрүүшынхигээ хэблэгдэһэн байна. Тэрэ толиие Буряадай Эрдэмэй түбэй Ниитын эрдэмэй институтдай хэлэ бэшэгэй таһагай бүлэг эрдэмтэд С. Д. Бабуев, С. С. Балагунова, Ц. Ц. Бальжинимаева, Ц. Б. Будаев, А. Н. Содномов гэгшэд зохёогоо бэлэй. Энэ толи соо оруулагдаһан үгэнүүдыг би суглуулан эмхидхээ һэм.

Энэ толи соо оруулагдаһан 3 мянган үгэнүүдэй али нэгыень, абаад харая: лааян, лагшан, лай, ласа, ластии, луйбар, лусад, луушан, лүндэн гэхэ мэтэ үгэнүүдыг юун гэжэ ойлгонобта, эдэ бүхы үгэнүүдэй удха тон дүүрэнээр ойлгохо гэгбэл, энэ толи уншыт даа гэжэ уряалха байнаб.

Статьягаингаа түгэсхэлдэ үшөө дахин хэлэнэб: би сүлөөтэй сагтаа толи уншаха дуратай хүм.

Дондок БАЛЬЖИНИМАЕВ

“Буряад Үнэн” һонин, 1997 оной октябриин 11